KCCRC

Islamic Studies

موعتەزیلە، لوتکەی عەقڵانیەتی ئیسلامیی
(خودا، عەقڵ، ئازادی)

٣٧ زنجیرە بڵاوکراوەکانی ناوەندی کوردستان بۆ توێژینەوە لە ململانێ و قەیرانەکان

KCCRC

Kurdistan conflict and Crisis Research Center

Islamic Studies

موعتەزیلە، لوتکەی عەقڵانیەتی ئیسلامیی
(خودا، عەقڵ، ئازادی)

د. ئومێد عوسمان

زنجیرە بڵاوکراوەکانی ناوەندی کوردستان بۆ توێژینەوە لە ململانێ و قەیرانەکان ٣٧

KCCRC

Kurdistan conflict and Crisis Research Center

مافی ئەم بەرهەمە پارێزراوە بۆ

ناوەندی کوردستان بۆ توێژینەوە لە ململانێ و قەیرانەکان ©

www.kurdistanc.com

kurdistan.kccrc@gmail.com

facebook.com/kurdistanccrc

053 - 318 2929

عێراق - سلێمانی - گردی سەرچنار

تشرینی دووەم ٢٠١٨

موعتەزیلە، لوتکەی عەقڵانیەتی ئیسلامیی (خودا، عەقڵ، ئازادی)

د. ئومێد عوسمان

موعتەزیلەکان لە بەر رۆشنایی پێنج بنەما سەرەکیەکەی باوەڕی خۆیان (یەکتاپەرستی، داد، پەیمان و هەڕەشە، پلەی نێوان دوو دژیەکەکە و فەرمان بە چاکە و رێگری لە خراپە) بە گشتی و بنەمای یەکتاپەرستی و دادی خواییەوە بە تایبەتی، هەڵوێست و وردەکاریی بۆچوونەکانیان سەبارەت بە: خودا، گەردون، مرۆڤ، عەقڵ، ئازادی، بوون، لێپرسراویەتی، لێپرسینەوە و چەندین بابەتی تری فەلسەفی و کەلامی خستۆتە روو، هەوڵدەدەین ئاماژە بەهەندێکیان بدەین:

١- رەتکردنەوەی سیفاتی زیادە لەسەر زاتی خودا: لە سەربنەمای باوەڕبوونیان بە یەکتاپەرستی و پاک و بێگەرد راگرتنی خوای پەروەردگار لەهەر شتێک کە شایانی نەبێت، موعتەزیلەکان سیفاتی هەربوویی (ازلی) و زیادە بەسەر زاتی خودایان رەتکردۆتەوە، چونکە چەسپاندنی ئەو سیفاتانە دەبێتە مایەی هێنانەکایەی فرە هەربوویی (تعدد القدماء) کە ئەمەش هاوبەشی پەیداکردن بۆ خودای لێدەکەوێتەوە(١).

ئەوان باوەڕیان وایە کە سیفاتی هەربوویی تایبەتمەندترین سیفەتی زاتی خودایە، نابێت هاوبەشی لەم سیفەتەدا هەبێت، تۆ کە دەڵێیت: خودا زانایە و سیفەتی زانین جیایە لە زاتی خودا، خودا بەتوانایە و سیفەتی توانین جیایە لە زاتی خودا، ئەمە هەڵەیە، بەڵکو کە دەڵێین زاتی خودا، ئیتر سەرجەم ئەو سیفەتانە لەخۆدەگرێت، واتە زاتی خودا و ئەو سیفەتانە یەکێکن نابێت جیابکرێنەوە(٢).

واسڵی کوڕی عەتا-لە (١٣١ک مردووە)-، بۆ یەکەمجار ئەم بیرۆکەی جیانەبوونەوەی سیفات لە زاتی خودای دارشت و رەتی هەر سیفەتێکی کردەوە کە جیا بێت لە زاتی خودا، مەبەست لەمەش بەرگریکردن بوو لە بنەمای یەکتاپەرستی و چەسپاندنی زاتێکی تاک و تەنها و بەدوور لە هەر دابەشبوون و کەرتبوون و چواندنێک، رەتدانەوەی دوالیزمی فارسەکان و سیانەی مەسیحیەکان، چواندنی موشەبیهەکان، بەجەستەکردنی موجەسیمەکان بوو، کە هەرکام لەمانە بە شێوازێکی نەشیاو وێنای خوایان کردووە(٣).

لە دوای واسڵ، زانایانی موعتەزیلە برەویاندا بەم بیرۆکەی جیانەبوونەوەی سیفات لە زاتی خوا، راقەی جۆربەجۆریان بۆ کردووە، ئەبو هوزەیلی عەلاف-لە (٢٣٥ک مردووە)- دەڵێت: زاتی خودا یەک زاتە و فرەیی لەخۆناگرێت، کاتێک لە روانگەی توانراوەکانەوە لێیدەڕوانی، خودا توانایە، کاتێکیش لە روانگەی زانراوەکانەوە لێیدەڕوانی، خودا زانایە، واتە سیفاتەکانی زانین و توانا و ئەوانی دی لە دەرەوەی زاتی خوا هیچ واتا و بوونێکی سەربەخۆیان نییە(٤).

ئیبراهیمی نەزام-لە (٢٢١ک مردووە)- دێت بەجۆرێکی تر راقەی مەسەلەی ناوبراو دەکات، ئەو پێیوایە کاتێک سیفەتێک دەدرێتە پاڵ خودا، مەبەست لێی چەسپاندنی زاتی خودایە و رەتکردنەوەی سیفەتێکی نەشیاوە، بۆ نموونە کە دەگوترێت: خودا زانایە، مەبەست لێی چەسپاندنی زاتی خودایە و لە هەمانکاتدا رەتکردنەوەی سیفەتی نەزانینە لێی، یان: خودا بیسەرە، بینەرە، بەتوانایە، زیندووە، هەموو ئەمانە زاتی خودا دەچەسپێنن و سیفەتەکانی نەبیستن، نەبینین، بێتوانایی، مردنی لێ دوور دەخەنەوە(٥).

دواتر ئەبو هاشمی جوبائی- لە (٣٢١ک مردووە)- دێت دەڵێت: ئەو سیفەتانە چەند چەمک یاخود حاڵەتێکن، لێوەیان زاتی خودا دەناسرێت و لە زاتەکانی تر جیا دەکرێنەوە، بەڵام ئەو چەمک و حاڵەتانە بەبێ زاتی

خوا ناناسرێن و نازانرێت چین(٦).

زۆرینەی زانایانی موعتەزیلە سیفاتە زاتیەکانیان لە دوو سیفەتدا کۆکردۆتەوە کە سیفەتی: زانین و توانینە (العلم والقدرة) ، یان ئەبوحسەینی بەسری- لە (٤٣٦ک مردووە)- لەیەک سیفەتدا کۆیکردوونەتەوە، ک ەسیفەتی زانایەتیە (العالمیة)(٧).

کەواتە موعتەزیلەکان بەجدی و دڵسۆزی و راستگۆییەوە بەرگریان لە بنەمای یەکتاپەرستی کردووە، هەوڵیانداوە ئایەتی (لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ) سورة الشورى الاية ١١. وەک خۆی جێبەجێ بکەن، زاتێکی تاک و تەنها و هەربووییان چەسپاندووە، بەدووریانگرتووە لە هەر دابەشبوون و هاوبەشیداری و چواندن و بەجەستەکردنێک.

هەروەک گەورە بیریاری کورد عیرفان عەبدولحەمید- لە (٢٠٠٧ز مردووە)- ئاماژەی پێداوە گەورەترین هەڵەی پسپۆڕانی گروپ و مەزهەبە ئیسلامیەکان سەبارەت بە موعتەزیلە لەوەدایە هاتوون بە رەتکەرەوەی سیفاتی ئیلاهی (المعطلة، نفاه الصفاة) ناوزەدیان کردوون، بە پێچەوانەوە ئەوان گوتوویانە خودا چەند سیفاتێکی هەیە خودی زاتە، بوونی سەربەخۆیان نییە لە دەرەوەی زاتی ئیلاهی، کەواتە موعتەزیلەکان سیفاتێک رەتدەکەنەوە کەجیا بێت لە زاتی خودا و بوونی سەربەخۆی هەبێت(٨).

٢- دروستکراویی قورئان: موعتەزیلەکان بەرگریان لە تاک و تەنهایی خودا دەکرد، هەر بۆچوونێکیش ناتەبا بوایە لەگەڵ ئەم بنەمایەدا رەتیاندەکردەوە، لەم سەربەندەوە وتوویانە قورئان دروستکراوی خوایە، لە پێشدا نەبووە، دواتر هاتۆتە بوون، خودا دایبەزاندووە بۆ پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر بێت) وەکو بەڵگەیەکی بەهێزی پێغەمبەرایەتی، هاوکات بۆ روونکردنەوەی یاسا و رێسا و حوکمە شەرعیەکان(٩).

کەواتە ناتوانرێت بگوترێت وتەی خودا (قورئان) سیفەتێکی هەربوویيە، چونکە ئەو وتە خواییە لە سورەت و ئایەت پێکهاتووە، هەندێکی لەپێش هەندێکیەوەیەتی، چەندین داواکاری و هەواڵ لە خۆ دەگرێت و پێویستی بە هەبوونی کەسانێکە تا ئەو داواکاریانە روویان تێبکات، ئەگەر بگوترێت قورئان هەربوویيە (ازلی)ە، ئەمە سەردەکێشێت بۆ هەربوویيبوونی کەسەکانیش، لەلایەکی ترەوە قورئان لە وشە و پیت و دەنگ پێکهاتووە، هەربوویيبوونی قورئان واتە هەربوویيبوونی وشە و پیت و دەنگەکانیش، هەموو ئەمانە دەبنە مایەی چەسپاندنی فرە هەربوویی(١٠).

لەگەڵ سەلماندنی دروستکراویی قورئان بە بەڵگەی عەقلی، موعتەزیلەکان هەوڵیانداوە پشتئەستووربن بە بەڵگەی قورئانیش، بۆ نموونە لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە (إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ) سوره الزخرف الاية ٣. ئەوان دەڵێن: وشەی (جعل) وە موشتەقاتەکانی لە قورئاندا بە واتای دروستکردن هاتووە، کەواتە قورئانیش دروستکراوە، یاخود لە ئایەتێکی تردا هاتووە: (إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ) سورة الحجر الاية ٩. لێرەدا خوای گەورە وەسفی قورئان دەکات بەوەی دابەزێندراوە، هەرچیش دابەزێندرێت ئەزەلی نییە و دروستکراوە، هەر لە ئایەتی ناوبراودا خوای پەروەردگار پەیماندەدات بە پاراستنی قورئان، کەواتە ئەگەر قورئان ئەزەلی بێت پاراستنی بۆچییە؟، یان راشکاوانە لە قورئاندا هاتووە: (مَا يَأْتِيهِم مِّن ذِكْرٍ مِّن رَّبِّهِم مُّحْدَثٍ إِلَّا اسْتَمَعُوهُ وَهُمْ يَلْعَبُونَ) سورة الانبياء الاية

لەگەڵ سەلماندنی دروستکراویی قورئان بە بەڵگەی عەقلی، موعتەزیلەکان هەوڵیانداوە پشتئەستووربن بە بەڵگەی قورئانیش

٢. ئەمانە و چەندین بەڵگەی تری قورئانی لەسەر دروستکراویی قورئان قازی عەبدولجەبار بە وردی هێناونی و شیکردوونەتەوە(١١).

٣ـ راڤەکردنی مەجازی: لە هەندێک دەقی قورئان و سونەتدا چەند سیفاتێک دراوەتە پاڵ خودا، ئەگەر بە پێی واتای دەرەکی لێکبدرێنەوە، چواندن و بەرجەستەکردنی خوای پەروەردگاری لێدەکەوێتەوە، لێرەدا موعتەزیلەکان بۆ نەهێشتن و بنبڕکردنی بیرۆکەی چواندنی خودا بە دروستکراوەکانی، وازیان لە واتای دەرەکی هێناوە و لە پشت ئەو واتا دەرەکیانەوە ئاماژەیان بە واتای تر داوە، ئەمەش ئەوە نەبێت لەخۆوە و بە ئارەزوو کردبێتیان، بەڵکو لەو سەربنەوە کە قورئان بە زمانی عەرەبی دابەزیوە، بۆ تێگەیشتنیشی دەبێت پەنا ببرێتە بەر یاسا و رێساکانی زمانی عەرەبی، لەسەرو ئەمەشەوە ئەوان هاتوون لە روانگەی ئایەتی (لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ) راڤەی سەرجەم ئەو ئایەت و فەرموودانەیان کردووە کە سیفاتی جەستەیی لەخۆدەگرێت(١٢).

بۆ نموونە لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە: (وَجَاءَ رَبُّكَ) سورة الفجر الاية ٢٢. بەپێی واتای حەقیقی یان رووکەش باس لە هاتنی خودا کراوە، هاتنیش سیفەتی بوونەوەرە، نابێت بدرێتە پاڵ خودا، هەربۆیە موعتەزیلەکان دەڵێن: لێرەدا مەبەست هاتنی خودا نییە، بەڵکو هاتنی فەرمانی خودایە، کە ئەمەش لەزمانی عەرەبیدا دروستە و بەکارهاتووە(١٣).

یان ئایەتی (وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ) سورة البقرة الاية ٢٥٥. موعتەزیلەکان دەڵێن لێرەدا وشەی (کرسی) بەواتای زانین (علم) هاتووە نەک کورسی دانیشتن. یان (كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ) سورة القصص الاية ٨٨. واتای حەقیقی و رووکەش: هەموو شتێک لەناو دەچێت دەموچاوی خودا نەبێت، کە ئەمە هەڵەیە و چواندنی خودایە بە دروستکراوەکان، کەواتە واتای دروست ئەمەیە: هەموو شتێک لە ناو دەچێت زاتی خودا نەبێت. ئەمانە و چەندین نموونەی تر کە بە وردی زانایانی موعتەزیلە راڤە و شیکردنەوەیان بۆکردووە(١٤).

٤ـ رەتکردنەوەی بینینی خودا: موعتەزیلەکان زۆر بە توندی بیرۆکەی بینینی خودا لەلایەن بەندەکانەوە رەتدەکەنەوە، دەڵێن: بینین پەیوەندیەکی تیشکیە لە نێوان بینەر و بینراودا، تیشکی چاو تەنها مادە یاخود شتی سنووردار دەبینێت، ئەمەش سەبارەت بە خودا مەحاڵە، هەروەها دەڵێن: خودای پەروەردگار فەرموویەتی: (لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ) سورە الانعام الاية ١٠٣. واتە چاوەکان پەی بەخودا نابەن(١٥).

هەروەها لە بەرامبەر ئەو ئایەتەی کراوەتە بەڵگە بۆ بینینی خودا (وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ. إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ) سورة القيامة الاية ٢٢-٢٣. واتە: لە رۆژی دواییدا چەندین دەموچاو پرشنگدارن لە

> **زانایانی موعتەزیلە کۆدەنگن لەسەر ئەوەی کە بەندەکان ئازاد و سەرپشکن، خۆیان دروستکەر و بەدیهێنەری کارەکانیانن**

خوای پەروەردگار دەڕوانن. لێرەدا موعتەزیلەکان ئەم راڤەیە بە هەڵە دەزانن و دەڵێن: وشەی (نَاظِرَة) بەواتای چاوەڕوانی هاتووە نەک روانین، واتە ئەو دەموچاوانە چاوەڕوانی رەحمەت یان پاداشتی خوان، هەروەها دەڵێن: ئەگەر (نَاظِرَة) بەواتای بینین و روانینیش بێت، مانای ئایەتەکە بەمجۆرەی لێدێت: دەموچاوانێک پرشنگدارن لە گەورەیی و دادی خودا دەڕوانن نەک زاتی خودا. هاوکات موعتەزیلەکان تێکڕای ئەو فەرموودانەیان رەتکردۆتەوە کە ئاماژە

بە بینینی خودا دەدەن(١٦).

٥ـ سەرپشکایەتی بەندەکان، یان ئازادیی هەڵبژاردن: زانایانی موعتەزیلە کۆدەنگن لەسەر ئەوەی کە بەندەکان ئازاد و سەرپشکن، خۆیان دروستکەر و بەدیهێنەری کارەکانیانن، ئەگەر نا، بنەمای پاداشت و سزا هیچ واتایەکی نامێنێت، لەگەڵ ئەمەشدا ئینکاری ئەوە ناکەن کە خودا زانایە بە هەموو رووداو و کاروبار و هەڵسوکەوتەکانی رابردو و ئێستا و داهاتووی بەندەکان(١٧).

لای موعتەزیلە مرۆڤەکان سەرپشک و ئازادن لەوەی دەیکەن و هەڵیدەبژێرن، ئەمەش لە رێگەی ئەو توانایەی خودا پێیبەخشیون، کە گونجاوە بۆ کردن و نەکردن، واتە مرۆڤەکان ئازادانە و بە دوور لە هەر جەبریەتێکی خوایی رێگەی باش یان خراپ هەڵدەبژێرن، ئەمەش لەخۆیدا بەڵگەیەکی بەهێزی دادی خواییە(١٨).

ئەوان دەڵێن: فەرمان و ویستی خودا گرێدراون بەیەکەوە، خودا فەرمان بە هەر شتێک بکات، ئەوشتەی دەوێت، نەهی لە هەر شتێکیش بکات، ئەو شتەی ناوێت، خوای گەورە دەیەوێت بەندەکانی نوێژبکەن، رۆژووبگرن، زەکات بدەن، حەج بکەن،... تاد، فەرمانیشی داوە بە کردنی ئەمانە، هاوکات خودا نایەوێت بێباوەڕی، شەروالپیسی، دزیکردن، درۆکردن، ... تاد رووبدەن، نەهیشی لەمانە کردووە، کەواتە خوای گەورە خراپەی ناوێت و نەهی لێکردووە، ئەوەشی رووددات لە خراپەکاری، مرۆڤەکان خۆیان بەدیهێنەر و خوڵقێنەرین(١٩).

واسڵی کوری عەتا دەڵێت: خوای گەورە دادپەروەر و کاربەجێیە، نابێت داوای شتێک لە بەندەکانی بکات کە خۆی نەیەوێت، یان شتێک بسەپێنێت بەسەریاندا و دواتر لێپێچینەوەیان لە گەڵدا بکات، بەندەکان خۆیان دروستکەر و بکەری چاکە و خراپەن، لە ئیمان، بێباوەڕی، لاساری و گوێڕایەڵی، لەکۆتاییدا لەسەر کاروکردەوەکانیان پاداشتدەکرێن یان سزادەدرێن(٢٠).

دەتوانین هۆکاری دەسنگرتنی موعتەزیلەکان بە بنەمای ئازادی و سەرپشکایەتی مرۆڤەوە بگێڕینەوە بۆ چەند خاڵێک:

ا ـ راڤەکردنی دروستی پاداشت و سزا: موعتەزیلەکان دەڵێن: ئەگەر خودا دروستکەر و سەپێنەری کاری بەندەکان بێت، ئەوکات بنەمای پاداشت و سزا هیچ واتایەکی نابێت، چونکە وەک دەڵێن: ئەگەر لە چارەی فلان نوسرابێت کافرە، ئیتر ئەم کەسە کافرە تاوانی چییە کە لە ئەزەلەوە نوسرابێت لە چارەیدا کە دەبێت کافربێت؟ بۆچی خودا سزای دەدات؟(٢١).

ب- واتاداریی داوا شەرعیەکان: ئەگەر مرۆڤەکان ئازاد نەبن و هیچ رۆڵێکیان نەبێت لە بەدیهێنانی کار و کردەوەکانیاندا، ئەوکات هیچ واتایەک بۆ بنەمای داوالێکرنی شەرعی نامێنێت، کەواتە بۆ ئەوەی داوا شەرعیەکان بەجێ و واتاداربن، کەسی باش پاداشت بکرێت، خراپەکارانیش بەسزا بگەن، دەبێت مرۆڤەکان ئازاد و سەرپشک بن لە کار و هەڵسوکەوتەکانیاندا و بەدووربن لە هەر جەبریەت و سەپێنراویەک(٢٢).

ب ـ بیانووی ناردنی پێغەمبەران: موعتەزیلەکان دەڵێن: ئەگەر خودا سەپێنەری کارەکان بێت و بەندەکان رۆڵیان نەبێت، ئیتر سوودی ناردنی پەیامبەران لە چیدایە؟ کە خوا خۆی دیاریکردووە و بڕیاریداوە کێ دەبێتە باوەڕدار و کێ بێباوەڕ دەبێت، ئیتر پەیامبەران بۆ دەنێرێت؟ کەواتە بۆ ئەوەی ناردنی پەیامبەران بەسوود بێت و ئامانج لە ناردنیان روون بێت، دەبێت دانبنرێت بە بنەمای سەرپشکایەتی مرۆڤەکاندا(٢٣).

ج ـ ستەم نەدانە پاڵ خودا: بەرای موعتەزیلەکان لە نێو کار و هەڵسوکەوتەکانی مرۆڤدا چەندین کاری چەوت و نەشیاو و قێزەونی وەک بێباوەڕی، درۆ، دزی، بەدڕەوشتی و ستەم بەدیدەکرێت، ئەگەر بوترێت خودا دروستکەر و بەدیهێنەری کارەکانە، ئەوکات کارە قێزەون و نەشیاوەکانیش پاڵدەدرێن دەدرێن بۆلای خودا، کە ئەمە مەحاڵە(٢٤).

د- واتاداریی بنەمای فەرمان بە چاکە و رێگری لە خراپە: ئەگەر مرۆڤەکان ئەوەی دەیکەن پێشتر لەچارەیاندا نووسرابێت، ئیتر هیچ واتایەک نامێنێتەوە بۆ فەرمان بە چاکە و رێگری لە خراپە(٢٥).

٦ـ پەیبردنی عەقڵ بەباشی و خراپییەکان: وروژاندنی

ئـەم مەسـەلەیە بـە یەکەمیـن هەوڵـی نزیککردنـەوەی عەقـڵ و دەق دادەنرێـت، زانایانـی کـەلام و ئوسـوڵی فیقهـ گرنگیەکـی زۆریـان بـەم بابەتـە داوە، لە پێشیانەوە موعتەزیلـەکان کـە خۆیـان داڕێـژەری بیرۆکەکـە بـوون و چەندیـن مەسـەلەی تریـان لەسـەر بنیاتنـاوە.

ئـەوان وتوویانـە: خـوای پـەروەردگار عەقڵـی بەخشـیوەتە مرۆڤـەکان تـا جیـاوازی لـە نێـوان باشـی و خراپیەکانـدا بکـەن، عەقڵیـش توانـای ئـەم پەیبردنـەی هەبـووە لەپێـش هاتنـی شـەرعدا، هـاوکات ئـەم پەیبردنـە وردەکاریـی مەسـەلە پەرستشـی و شـەرعیەکان ناگرێتـەوە، کـە لـە دەرەوەی چوارچێـوەی عەقڵدان، بەڵکو ڕەچەڵەکی باشـی و خراپیـەکان، حەقیقەتـە سـەرەتایی و سـەرەکیەکان،، بنەمـا مرۆیـی و ئاکاریەکانـی وەک: ناسـینی خـودا، ڕاسـتی و درۆ، داد و سـتەم، ئـازادی و چەوسـاندنەوە،

> **بەلای موعتەزیلەوە پێش گەیشتنی شەریعەت بە مرۆڤەکان، ئەوان بەهۆی عەقڵیانەوە لێپرساوێتیان لەسەرشانە**

ئـازار و خۆشـی و هاوشـێوەی ئەمانە دەگرێتـەوە، دواتـر کـە شـەریعەت دێـت لەلایەکـەوە جەختدەکاتـەوە لەسـەر ئـەو باشـی و خراپیانـەی پێشـتر عەقـڵ پـەی پێبـردوون و دەرکـی کـردوون، لەلایەکـی تـرەوە یاریـدەرە لـەو مەسـەلانەی عەقـڵ بـە باشـی پـەی پێنەبـردووە، بەمـەش شـەریعەت شـوێنکەوتە و تەواوکـەری عەقڵـە(٢٦).

بـەلای موعتەزیلـەوە پێـش گەیشـتنی شـەریعەت بـە مرۆڤـەکان، ئـەوان بەهـۆی عەقڵیانـەوە لێپرسـراوێتیان لەسەرشـانە، دەبێـت بەوکارانـە هەسـتن کـە عەقـڵ بـە باشـی دەزانێـت، لەوکارانـەش دووربکەونـەوە کـە عەقڵ بەخراپـی دادەنێـت، سـەرەنجام بـە ئەنـدازەی گوێڕایەڵـی و سـەرپێچیکردنیان بۆحوکمـی عەقـڵ پاداشـت و سـزا وەردەگـرن لـەلای خـودا

٧ـ ڕێسـای شـیاو و شـیاوترین (باشـترین): پوختـەی ئـەم ڕێسایە ئەوەیـە: هەرکارێـک خـوا دەیـکات کاری بـاش و شـیاوە، بەهیـچ جۆرێـک کاری نەشـیاو و خـراپ لـە خـوا ناوەشـێتەوە، یـان هـەروەک هەندێـک لـە موعتەزیلـەکان دەڵێـن خـوای گـەورە ناتوانێـت کاری خـراپ و نەشـیاو بـکات، یـان دەتوانێـت بـەڵام نایـکات(٢٧).

هەروەهـا خـوای گـەورە هەرچـی سـەبارەت بـە مرۆڤـەکان و لەپێناویانـدا ئەنجامیـداوە، ئـەوە باشـترینە کـە ئەنجامیـداوە، ئەگـەر لـەوەی بەخشـیویەتی و ئەنجامیـداوە باشـتری لەلابێـت و نەیـدات، ئـەوە بـە جۆرێـک لـە چرووکـی و سـتەم دەژمێردرێـت، کـە بـۆ زاتـی خـوا مەحاڵـە(٢٨).

موعتەزیلەکان ئەم ڕێسا و بیرۆکەی شـیاوی و باشترینەیان بەسـەر هەرکام لە بنەماکانی (دروسـتکردن، داوالێکردن، گەڕاندنەوە و لێپرسینەوە)دا جێبەجێکردووە:

ا ـ جێبەجێکردنـی ڕێسـای ناوبـراو بەسـەر بنەمـای دروسـتکردندا: موعتەزیلـەکان ڕێسـای ناوبـراو جێبەجێدەکـەن بەسـەر بنەمـای دروسـتکردنی مـرۆڤ و گەردوونـدا بەمشـێوەیە:

یەکـەم: واجبـە لەسـەر خـودا مرۆڤـەکان دروسـتبکات، چونکە سـوودی ئـەم دروسـتبوونە بـۆ مرۆڤـەکان خۆیانە، دەتوانـن بەهـۆی بوونیانـەوە خـودا بناسـن و بیپەرسـتن و سوپاسـگوزاری بـن، بەمـەش پاداشـتی بەهەشـت و ژیانـی هەتاهەتایـی بەدەسـتدەهێنن(٢٩).

دووەم: خـودای پـەروەردگار کاربەجێیـە، بـە هەوانتـە و بەبـێ مەبەسـت و هۆکارێـک هیـچ کارێـک نـاکات، کەواتە هەرچـی لـەم دنیایەدا ڕوودەدات و دەگوزەرێت، یـان بـۆ سـوودی مرۆڤەکانـە، یـان بـۆ پەندوەرگرتـن و بەخۆداچوونەوەیانە، لێرەوە، دروسـت نییە خودا شـتێک بخوڵقێنێـت بێسـوودبێت، یـان لـە دەرەوەی هەسـت و زانینـی مرۆڤـەکان بێـت، کاتێکیـش خـودا جۆرێـک لـە ئـازار و نارەحەتـی دووچـاری منداڵان دەکاتـەوە بـە

هۆی مردنی دایک و باوکیان، یان بە کەمئەندامبوونی خۆیان، یان مردنیان، یان کەسێک شێت و بێئەقڵە، یان کوێرە، یان بەردەوام لە ئازاردایە، سەرجەمی ئەمانە بۆ پەندوەرگرتنی گەورەکانە، هاوکات واجبە خودا بژاردە (تعویض)ی ئەم ئازارانەیان بکاتەوە، هەرلەم سەربەنەوە هەندێک لە زانایانی موعتەزیلە ئاژەڵانیشیان لکاندوە بەم کۆمەڵەوە، واتە لەسەر ئەوەی لە دنیادا سەردەبڕدرێن و ئازار دەچێژن خودا واجبە بژاردەی ئازارەکانیان بکات(٣٠).

سێیەم: ئەوەی خودا لە دنیادا دەیدات باشترینە، هەتا کاتێک چاوساغێک کوێردەکات، لەشساغێک نەخۆشدەخات، دەوڵەمەندێک هەژار و نابوت دەکات، کەسێک بە گەنجی دەمرێنێت، هەموو ئەمانە باشترینە کە لە خواوە دەرچووە سەبارەت بەو کەسانە، کەواتە هەرچی تووشی مرۆڤەکان دەبێت لە دنیادا لە ئازار و مەینەتی و خۆشی و ناخۆشی هەمووی بۆ سوودی مرۆڤەکان خۆیانە، لەمبارەوە ئەبوعەلی جوبائی - لە (٣٠٣ک مردووە)- دەڵێت: مەبەست لە شیاوترین یان باشترین، خۆشترین نییە، بەڵکو مەبەست لێی کۆتاباشیە، هەروەک چۆن کەڵەشاخگرتنەوە، خوێن لێدەرهێنان و خواردنەوەی دەرمانی نفتوناڵ ئازاردەرن، بەڵام ئەمانە باشترین بۆ مرۆڤەکە چونکە کۆتاییەکەیان باشە و چارەسەرن(٣١).

چوارەم: دوای ئەوەی خودا ئەم گەردوونەی خوڵقاند، ناتوانێت لەسەر ئەو شێوەیەی کە هەیە نەلێی زیادبکات، یان لێی کەمبکات، چونکە بەو شێوەیەی دروستی کردووە باشترینە(٣٢).

ب ـ جێبەجێکردنی ڕێسای ناوبراو بەسەر بنەمای داوالێکردن (التكليف) دا:

ـ موعتەزیلەکان دەڵێن: خودای گەورە مرۆڤەکانی خوڵقاندووە بۆ بەرژەوەندی خۆیان، کە لە ڕێگەی ناسینی خوداوە دەگەن بە ژیانی هەمیشەیی، لەبەرئەمە واجبە لەسەر خودا داوای گوێڕایەڵیان لێبکات و واجبات بدات بەسەریاندا، بۆ ئەم مەبەستەش پەیامبەریان بۆ ڕەوانەدەکات(٣٣).

ـ خوای گەورە داوایەک لە بەندەکان ناکات کە لە توانایان بەدەربێت، چونکە ئەگەر مەبەست لە داواکاری، چاکبوونی مرۆڤەکان بێت، چۆن واجبێک دەدات بەسەریاندا توانای جێبەجێکردنیان نەبێت(٣٤).

ـ لەلایەکی ترەوە کاتێک خودا داواکاری دەخاتە سەر شانی بەندەکان، واجبە لەسەری هەرچی گرێ و قۆرت و بەربەستێک لەبەردەم داواکاریەکەدا هەیە نەیهێڵێت، ئەمەش بە پێدانی عەقڵی تەواو، بەتواناکردنیان لەسەر جێبەجێکردن، واتە ئازادبن لە هەڵبژاردنی چاک یان خراپ، گوێڕایەڵی یان لاساری، دەمێنێتەوە ئەوانەی کە خوا عەقڵی پێنەداون وەک شێت و گێلو هاوشێوەیان، خوای گەورە هیچ داواکاریەکی لەمانە نییە، بەڵکو بۆ پەند و عیبرەتی ساغەکان دروستی کردوون(٣٥).

ج ـ جێبەجێکردنی ڕێسای ناوبراو بەسەر بنەمای گەڕانەوە و لێپرسینەوەدا: موعتەزیلەکان دەڵێن:

ـ بەندەکان لە ڕێی عەقڵەوە درک بە زەرورەتی زیندووکردنەوە و لێپرسینەوەی خوایی دەکەن، چونکە کەسێک هەتا مردنی خەریکی خراپەکاری و ستەم و خوێنڕشتن و لاساریە، بە پێچەوانەشەوە کەسێکی تر تا مردنی کەسێکی خواپەرست و حەقبێژ و ڕەوشتبەرز و ئاشتیخوازە، لێرەدا ئەگەر ئەو لێپێچینەوە خواییە نەبێت و مردن کۆتا قۆناغ بێت، ئیتر چەمکەکانی چاکە و باشە و دینداری و دنیانەویستی و عەدالەت هیچ واتایەک نادەن بەدەستەوە، هەموو قسەی پڕوپووچن(٣٦).

ـ مانەوەی هەمیشەیی بەهەشتی و دۆزەخیەکان دەرەنجامی کاری خۆیانە و باشترینە بۆیان(٣٧).

ـ خودا ناتوانێت کەسێک لە بەهەشت دەربکات، یان کەسێک بخاتە بەهەشت، یان کەسێک بە دۆزەخ سزابدات، یان لە دۆزەخی دەربهێنێت، ئەگەر شیاوی ئەو شوێنانەی خۆیان بن(٣٨).

٨- تیۆری شاراوەیی و دەرکەوتن (الكمون والظهور):
مەبەست لەم تیۆرە ئەوەیە خودای پەروەردگار ئەم گەردوونەی بە سەرجەم پێکهاتەکانیەوە، لە یەک کاتدا و بەیەک جار دروستکردووە، بۆ نموونە خودا ئادەم و نەوەکانی لە یەک کاتدا و بەیەکجار دروستکردووە،

دروستکردنی ئادەم لە پێش نەوەکانیەوە نییە، دروستکردنی دایکان لە پێش منداڵەکانیانەوە نییە، بەڵکو خودا دەرکەوتنی هەندێکیانی لەناو هەندێکدا شاردۆتەوە، واتە پێشکەوتن و دواکەوتن لە دەرکەوتندایە نەک لە دروستکردن، گەورە فەیلەسوفی موعتەزیلە ئیبراهیمی نەزام باسی لەم تیۆرە کردووە و ئاماژەشی بەوەداوە کە گەردوون لە جوڵەی بەردەوامدایە(٣٩).
ئەم بۆچوونەی نەزام لەسەر دروستکردنی گەردوون، یەکدەگرێتەوە لەگەڵ تیۆری (تەقینەوەی گەورە) کە زانا فیزیاییەکان ئاماژەیان پێداوە.
٩- ئیعجازی قورئان: زانا موسڵمانەکان بە گشتی و زۆرینەی موعتەزیلەکانیش هاوڕان لەسەر ئیعجازی قورئان لەلایەنی ڕێکخستن و ڕەوانبێژی و جوانسازیەوە، هاوکات ئیبراهیمی نەزام لاییوایە لایەنی ڕەوانبێژی و جوانسازی و ڕێکخستنی زمانەوانی نابێتە بەڵگە لەسەر ئیعجازی قورئان، چونکە دەتوانرا لەملایەنەوە هاوشێوەی قورئان بنووسرێت، بەڵام خودا مرۆڤەکانی لەو توانا و خەیاڵانە لادا و دووری خستنەوە، هەربۆیە ئەوەی موعجیزەی قورئانە و دەکرێتە بەڵگە لەسەر ڕاستێتی بریتیە لە باسکردنی هەواڵ و ڕووداوەکانی ڕابردو و داهاتوو(٤٠).
١٠- یاسای میهرەبانیی (اللطف): مەبەست لە میهرەبانی یان لوتفی خودا ئەوەیە، داوا لێکراو بەهۆیەوە نزیکبێتەوە لە گوێڕایەڵی و دووركەوێتەوە لە لاساریوبێگوێییکردن، یاخود بریتیە لە ڕەخساندنی ئامراز و هۆکار و مەرجە پێویستەکان بۆ داوالێکراو، تا لە ڕێیانەوە بە باشترین شێوە واجبانە شەرعیەکان جێبەجێ بکات، لە نموونەی ئەو میهرەبانیە: ناردنی پێغەمبەران، پێدانی عەقڵ، بەڵگەخستنەبەردەم، لێرەوە زۆرێک لە زانایانی موعتەزیلە وتوویانە: واجبە لەسەر خودا تا ئەوپەڕی میهرەبانی و لوتفی هەبێت لەگەڵ مرۆڤەکاندا، تا بگەن بە گوێڕایەڵی(٤١). ئەم یاسایە پەیوەندیەکی توندوتۆڵی بە بنەمای شیاو و شیاوترینەوە هەیە، کە لە ئەنجامدا هەردووکیان لە بنەمای سەرەکی دادی خواییەوە سەرچاوەیان گرتووە.
١١- یاسای هۆیەتی (قانون السببية): موعتەزیلەکان لایانوایە ساز و تەبایی ڕەها هەیە لە نێوان عەقڵ و بووندا، بەجۆرێک عەقڵ دەتوانێت درکی بوون بکات بەوشێوەی هەیە، لێرەوە وتوویانە خودای باڵادەست گەردوونی لەسەر بنەمای هۆیەتی بنیاتناوە، ئەو پەیوەندیەشی لە نێوان هۆ و بەرهۆ (السبب والمسبب)دا هەیە پەیوەندیەکی زەروری و حەتمیە(٤٢).
لەم سەربەنەوە موعتەزیلەکان زۆر بەتوندی دژی چەندین دیاردە و بیرۆکە وەستاونەتەوە، لەوانە:
ا- ڕەتکردنەوەی جادو و باوەڕنەبوون بە کاریگەریەکانی لەسەر مرۆڤ.
ب- ڕەتکردنەوەی کاریگەری ئەستێرەکان و نەلەسم و نووسینە بێواتاکان لەسەر مرۆڤ.
ج- ڕەتکردنەوەی دەرکەوتنی کاری لەئاسابەدەر لەسەردەستی پیاوچاکان (كرامات الأولياء).
د- ڕەتکردنەوەی هەر پەیوەندی و بەریەککەوتنێکی جنۆکە و مرۆڤ(٤٣).
لەگەڵ ئەوەی موعتەزیلەکان باوەڕیانوایە پەیوەندی نێوان هۆ و بەرهۆ پەیوەندیەکی زەروری و حەتمیە، هاوکات ئەوەشیان خستۆتەڕوو کە هەندێجار خودا ئەو پەیوەندیە تێکدەشکێنێت لەسەر دەستی پێغەمبەراندا وەکو بەڵگەیەکی ڕاستی پەیامەکەیان.
١٢- هەڵسەنگاندنی فەرموودە و ڕەخنەگرتن لە هاوەڵانی پێغەمبەر: لای موعتەزیلە سەرچاوەی سەرەکی شەریعەت بریتیە لە عەقڵ، قورئان، سوننەت، کۆدەنگیی زانایان، عەقڵ یەکەم سەرچاوەیە چونکە لە ڕێگەی عەقڵەوە دەزانرێت کە قورئان و سوننەت و کۆدەنگیی بەڵگەن(٤٤).
سەبارەت بە قورئان و سوننەتی موتەواتیر، ئەوان زۆر قسەیان نییە، دەمێنێتەوە سوننەتی ئاحاد کە زۆربەی فەرموودەکانی پێغەمبەر لەم جۆرەن، موعتەزیلەکان چەندین بۆچوونیان هەیە سەبارەت بە بەڵگەدانانی و مەرجەکانی و بواری کارپێکردنی.
شێوە کۆدەنگیەک لای زانایانی موعتەزیلە هەیە کە لە بواری بیروباوەڕدا کار بە فەرموودەی ئاحاد ناکرێت، هەندێکیان بوارەکانی پەرستش (العبادات) و تاوان و سزا (الجرائم والعقوبات)یشیان خستۆتە پاڵ

و وتوویانە: تەنها لە مامەڵە و کاروبارە دنیاییەکاندا کاربە فەرموودەی ئاحاد دەکرێت، هاوکات زۆرینەیان کاریان پێکردووە لە تێکرای مەسەلە و بابەتەکاندا جگە لە مەسەلەکانی بیروباوەڕ، بەڵام چەندین مەرجیان داناوە بۆ کارپێکردنی، هاوشێوەی حەنەفیەکان، لەوانە:

نابێت فەرموودەکە پێچەوانەی عەقڵ و دەقی قورئان بێت، نابێت پێچەوانەی فەرموودەی بەهێزتر بێت، نابێت لە بابەتێکدا هاتبێت کە وابخوازێت دەیان کەس گێڕەرەوەی بن، دەبێت فەرموودەی تر هەبێت پشتگیری بکات، دەبێت لە هەر چین و پلەیەکدا دووکەس گێڕەرەوەی بن، هەندێکیان دەڵێن سێ یان چوار کەس، دەبێت کەسی گێڕەرەوە راستگۆ بێت، شارەزا بێت لەو بابەتەی فەرموودەکەی تێدا هاتووە(٤٥).

بە بڕوای موعتەزیلە عەقڵ یەکەم سەرچاوەی شەریعەتە، چونکە لە رێگەی عەقڵەوە دەزانرێت کە قورئان و سوننەت و کۆدەنگیی بەڵگەن

هەرلەم سەربەنەوە زۆرێک لە موعتەزیلەکان فەرموودەکانی: سزای ناوگۆڕ، بینینی جنۆکە، موعجیزەی لەتبوونی مانگ، موعجیزەی هەڵقوڵانی ئاو لەناو دەستی پێغەمبەر (درووودی خوای لەسەر بێت)، جادوکردن لە پێغەمبەر (درووودی خوای لەسەر بێت)، شەفاعەت، بینینی خودا و چەندینی تریان رەتکردۆتەوە.

سەبارەت بە بۆچوونیان لەسەر هاوەڵانی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر بێت) موعتەزیلەکان وەکو مرۆڤ مامەڵەیان لەگەڵ کردوون، ئەو تەلیسمەیان شکاندووە کە هاوەڵان هەموویان راستگۆ و بەمتمانەن، نابێت قسەیان لەسەر بکرێت، ئەوان رەخنەیان لە زۆر هەڵوێست و بۆچوونو گێڕانەوەی هاوەڵان گرتووە(٤٦).

موعتەزیلەکان لە روانگەی یەکتاپەرستی و پاکوبێگەردیی و دادی خواییەوە چەندین بابەتی تری هەستیاری فەلسەفی و کەلامی و شەرعیان وروژاندوە و قسەیان لەسەر کردووە، لەوانە، بابەتەکانی: بوون، نەبوون، بەشی دابەشنەبوو یان جەوهەری تاک، جووڵە، وەستان، تایبەتمەندیی تەنەکان، گیان، هەستەکان، چێژ، ئازار، جنۆکە، شەیتان، فریشتە، پێغەمبەرایەتیی، تۆبەکردن، پێشەوایەتی، بنچینەی زمان، وردەکاریەکانی رۆژی دوایی، وەک: سزای ناوگۆڕ، پردی سیرات، شەفاعەت، تەرازووی کارەکان، بەردەوامیی بەهەشت و دۆزەخ، ... تاد.

قوتابخانەی بەسریەکان و بەغدادیەکان

هەندێک لە مێژوونووسان و بیریاران موعتەزیلەیان بەپێی چین و سەردەمەکان دابەشکردووە، وەک: قازی عەبدولجەبار و ئیبنولمورتەزا –لە (٨٤٠ک مردووە)–، بەناوبانگترینی ئەو چینانەش چینی شەشەمە، بە لوتکەی قۆناغە مێژووییەکانی موعتەزیلە دادەنرێت، دیارترینی زانایانی ئەم قۆناغەش: ئەبوهوزەیلی عەلاف، ئیبراهیمی نەزام، بیشری کوڕی موعتەمەر–لە (٢١٠ک مردووە)–، ئەبوبەکری ئەسەم– لە (٢٢٥ک مردووە)–، هیشامی فوەتی– لە (٢١١ک مردووە)– و چەندانی تربوون، کە هەستان بە فراوانکردن و قوڵکردنەوەی تیۆرە کەلامیەکان و راڤەکردنی پێنج بنەماکە.

زۆرێک لە پسپۆڕانی گروپ و مەزهەبەکانی وەک: ئەشعەری– لە (٣٢٤ک مردووە)– شەهرستانی و بەغدادی– لە (٤٢٩ک مردووە)– بە پێی قوتابخانەی پاڵدراو بۆلای کەسایەتیەکان دابەشیان کردوون، وەک: واسڵیەکان، هوزەیلیەکان، نەزامیەکان، جوبائیەکان، بیشریەکان، جاحزیەکان، هیشامیەکان، جەعفەریەکان و ... تاد، زۆرتر مەبەست لەم دابەشکردنە ئەوەبووە،

موعتەزیلەکان بەجۆرێک وێنابکرێن، کە لە چەندین ئاڕاستە و قوتابخانەی ناکۆک و دژیەک پێکهاتوون.
هاوکات هەندێکی تر بە پێی ئەوەی لە واقیعدا بووە موعتەزیلەیان دابەشکردووە بۆ دوو قوتابخانەی گەورە: بەسریەکان و بەغدادیەکان، کە هەردوولایان برەویان بە بیر و هزری ئیعتیزالی داوە، لەگەڵ هەبوونی چەند جیاوازیەک لە ئامراز و شێوازی کارکردنیاندا، لەوانە:
قوتابخانەی بەسرە لە پێشتردا هەبووە و هەر ئەوان بنیاتنەری مەزهەبی موعتەزیلە بوون لە کۆتایی سەدەی یەکەمی کۆچیدا، بەڵام قوتابخانەی بەغداد دواتر و لە کۆتایی سەدەی دووەمی کۆچیدا دەرکەوت لەسەر دەستی بیشری کوڕی موعتەمەر، هەربۆیە بەغدادیەکان لە واقعدا جێبەجێکەری بیرۆکە و تیۆری بەسریەکان بوون، بە تایبەت لە مەسەلەی یەکتاپەرستیدا، هەوڵیاندەدا بەهەر ئامرازێک بووە قەناعەت بە خەڵک بکەن بۆ وەرگرتنی بیرۆکەی دروستکراویی قورئان و ڕەتکردنەوەی سیفاتە زیادەکان بەسەر زاتی خواوە(٤٧).
لەلایەکی ترەوە، بەغدادیەکان توانیان باسەکانی بنەمای دادی خوایی فراوانبکەن و چەندین بیرۆکەی لەسەربنیاتبنێن، کە پێشتر بنەمای ناوبراو لەلایەن بەسریەکانەوە بنیاتنرابوو، بۆ نموونە: بیشری کوڕی موعتەمەر بیرۆکەی لێبوونەوە (التولد)ی وروژاند بە مەبەستی ڕاڤەکردنی یاسای هۆیەتی (قانون السببية) و بەدوورگرتنی خودا لەهەر کارێکی نەشیاو و خراپ، هاوکات هەستا بە ڕاڤەکردنێکی تایبەتی بیرۆکەی (لوتفی ئیلاهی) بە مەبەستی زیاتر چەسپاندنی بنەمای دادی خوایی(٤٨).
هەروەها بەغدادیەکان بەهۆی زیاتر تێکەڵبوونیان بە فەلسەفەی یۆنانی، چەندین مەسەلەی کەلامی ورد و ئاڵۆزیان خستە بەر باس و لێکۆڵینەوە، لەگەڵ ئەمەشدا لەلایەنی هزریەوە یەکگرتووتربوون لە بەسریەکان(٤٩).
دەمێنێتەوە ئەوەی، موعتەزیلەکان بە گشتی و بەغدادیەکان بە تایبەتی، بە خواپەرستی و دوورەپەرێزی و پشتکردنە خۆشیەکان ناسرابوون، زۆر بە سادەیی و هەژارانە ژیانیان دەگوزەراند، لەکاتێکدا دەرگای کۆشکی خەلیفە هەمیشە کراوە بوو بۆیان، بۆ نموونە: عیبادەت و دنیانەویستی جەعفەری کوڕی حەرب- لە (٢٣٦ک مردووە)-، جەعفەری کوڕی موبەشیر- لە (٢٣٤ک مردووە)-، ئەبو موسای موردارو، ئەبو جەعفەری ئیسکافی- لە (٢٤٠ک مردووە)- ببوە باسی ڕۆژانەی خەڵکی لەو دەمەدا. چەندینجار لەلایەن خەلیفەوە داوایان لێدەکرا ببنە دادوەر و قازی، ڕەتیاندەکردەوە، بەڵام نابێت ئەوەشمان لەبیر بچێت یەک لە کەسایەتییە دیارەکانی موعتەزیلە بەناوی ئەحمەدی کوڕی ئەبی دوئاد- لە (٢٤٠ک مردووە)- توانی خۆی لە خەلیفە مەئمونی عەباسی نزیک بکاتەوە و ببێتە وەزیر و دەمڕاستی، دواتر ببوە جێبەجێکەری بیرۆکەی تاقیکردنەوەی زانایان لەسەر مەسەلەی دروستکراویی قورئان، کە بە هۆیەوە چەندین زانای وەک ئەحمەدی کوڕی حەنبەل- لە (٢٤١ک مردووە)- ئازاردرا(٥٠)

> شێوە کۆدەنگیەك لای زانایانی موعتەزیلە هەیە کە لە بواری بیروباوەڕدا کار بە فەرموودەی ئاحاد ناکرێت

گرنگی و ڕۆڵی موعتەزیلە لە مێژووی هزری ئیسلامیدا

موعتەزیلە یەکەمین قوتابخانەی کەلامیە لە ئیسلامدا، ڕۆڵی بەرچاوی هەبووە لە برەوپێدانی هزری ئاینی و فەلسەفیدا، بنیاتنەری بنەما عەقڵیەکانی عەقیدەی

ئیسلامییە، لە ڕێگەی قوتابخانەی ناوبراوەوە بزافی عەقڵگەرایی هاتە ئاراوە و توانی لە هەیمەنەی چەقبەستوویی بێمانا و پەیوەستبوونی ڕەها بە دەقەوە کەمبکاتەوە.

پێشەوایان و قوتابیانی ئەم قوتابخانە، عەقڵیان کردبووە پێوەر بۆ هەڵسەنگاندنی زۆرێک لە کێشە ئاینیەکان و دۆزینەوەی چارەسەری گونجاو بۆیان.

موعتەزیلە وەکو تەوژمێکی هزری و ڕێبازێکی عەقڵانی دەرکەوتنیان حەتمی بوو، دەبوا هەر ببوونایە بۆ چوونە نێو ئەو مەیدانخوازی و ململانێ فکریەی ئیسلام و موسڵمانان دووچاری ببوون لەلایەن هەواداران و هاوبیرانی جولەکە، مەسیحی، بەراهیمە، مانەوی، مەزدەکی، سابیئە، سومەنی و دەهریەکان لەلایەک، بۆ ڕووبەڕوبوونەوەی گروپە لادەرە شیعی و سوونیەکان لەلایەکی ترەوە.

لەمبارەوە خاوەنی کتێبی (الانتصار) دەڵێت: «بێجگە لە موعتەزیلەکان کەس هەبوو بەرپەرچی دەهریەکان بداتەوە؟ کەسێک هەبوو بنەمای یەکتاپەرستی ڕوونبکاتەوە، بەرگری لێبکات و بەڵگەی بۆ بهێنێتەوە، کتێبی لەسەر دابنێت، بە چەندین شێواز بەرپەرچی گروپە دژ بە ئاینەکان بداتەوە، بێجگە لە موعتەزیلە؟»(٥١).

گەورەیی موعتەزیلە لەوەدابوو هەوڵیاندەدا گرنگیدەن بەبیرو بۆچوونی نەیارانو دژەکانیانو ئاشنا بن بە مێتۆدو بەڵگەو ڕەخنەو وردەکاریەکانیان، تا بتوانن بەهەمان شێوازو ڕێبازی خۆیان وتووێژیان لە گەڵدا بکەنو ڕەتیانبدەنەوەو، لە ڕێگەی بەڵگە عەقڵیە حاشاهەڵنەگرەکانەوە بەرگری لە ئیسلام بکەن.

لەلایەکی ترەوە یەکەمین هەوڵ کە درا بۆ نزیککردنەوەی دەقە ئاینیەکان لە عەقڵەوە و سەلماندنی نەبوونی نەسازیو ناڕێکی لە نێوان عەقڵو نەقڵو، فەلسەفە و ئایندا لەلایەن موعتەزیلەکانەوە بوو.

بەهەمان شێوە موعتەزیلەکان ڕۆڵی بەرچاو و کارایان گێڕا لە بە عەقڵانیکردن و فراوانکردنی باسەکانی زانستی ئوسوڵی فیقهدا، ئەم زانستە بە بڕبڕەی پشتی زانستە شەرعیەکان دادەنرێت و هۆکاری مانەوەی حوکمە شەرعیەکان و گونجاندنیانە لەگەڵ کات و شوێن و سەردەمە جیاوازەکاندا، لەمبارەوە کتێبی (المعتمد في اصول الفقه)ی ئەبوحسەینی بەسری کە ڕاڤە و درێژکراوەی کتێبی (العمد) و بەرگی حەڤدەیەمی کتێبی (المغني في ابواب التوحيد والعدل)ی قازی عەبدولجەبارە، بە گرنگترین و کاریگەرترین کتێبی ئوسوڵی فیقهـ دادەنرێت لە دوای (الرسالە)ی ئیمامی شافیعی، زۆربەی کتێبە ئوسوڵیەکانی دواتر کەوتوونەتە ژێر کاریگەریەوە.

لەلایەکی ترەوە کێ دەتوانێت لە کاریگەری و داهێنانەکانی: ئەبوعەلی قوتروب- لە (٢٠٦ك مردووە)-، ئەخفەشی ناوەند- لە (٢١٥ك مردووە)-، ئەبو زەیدی ئەنساری- لە (٢١٥ك مردووە)-، ئەبو عوسمانی مازنی- لە (٢٤٧ك مردووە)-، ئەبو حاتەمی سیجستانی- لە ٢٥٠ك مردووە)- ئەبو عوسمانی جاحز- لە (٢٥٥ك مردووە)-، ئیبن کەیسانی بەغدادی- لە (٢٩٩ك مردووە)-، ئەبو سەعیدی سیرافی- لە (٣٦٨ك مردووە)-، ئەبوعەلی فارسی- لە (٣٧٧ك مردووە)-، ئەبوحەسەنی ڕومانی- لە (٣٨٤ك مردووە)-، ئیبن جینی- لە (٣٩٢ك مردووە)- ، ئیسماعیلی کوڕی حەمادی جەوهەری- لە (٣٩٣ك مردووە)-، ئەبوهیلالی عەسکەری- لە (٣٩٥ك مردووە)-، ئەبوقاسمی زەمەخشەری- لە (٥٣٨ك مردووە)-، کەمبکاتەوە لە بوارەکانی ئەدەب، فەلسەفەی زمان، یاسا و ڕێساکانی زمانی عەرەبی، فەرهەنگناسی، بەدەگمەن سەرچاوەیەکی نەحو سەرف دەبینیت ناو و بۆچوون و گریمانە و لێکدانەوەی ئەو زانایانەی تێدا نەبێت.

هەر لە هەمان باسدا دەبینین زۆربەی نووسراوەکان لە ئیعجاز و ڕەوانبێژیی قورئاندا، کاریگەرن بە نووسینەکانی ئەبوحەسەنی ڕومانی و قازی عەبدولجەبار و زەمەخشەری.

یان کاتێک لە (كتاب الحيوان) و (البيان والتبيين) ی جاحز و (الخصائص)ی ئیبن جینی و (المغني في ابواب التوحيد والعدل)ی قازی عەبدولجەبار و

(الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل)ی زەمەخشەری و (الصحاح)ی جەوهەری ورد دەبینەوە ئەوكات دەزانیت ئەو زانایانە چی رۆڵێكیان هەبووە لە شارستانیەتی ئیسلامیدا، خاوەنی چ جۆرە عەقڵێكی داهێنەر و مەوسوعی بوون.

یاخود دەبینین ئیمامی زەهەبی -لە (٧٤٨ك مردووە)- خاوەنی (سیر اعلام النبلاو) و (میزان الاعتدال) كە یەكێكە لە نەیارانی موعتەزیلە، بەڵام راستگۆیانە باسی لە دینداری و زانایەتی زۆربەی موعتەزیلەكان كردووە، ژیاننامەی حەفتاودوو كەسایەتی موعتەزیلە و قەدەریەی هێناوە كە بوخاری- لە (٢٥٨ك مردووە)- و موسلیم- لە (٢٦١ك مردووە)- گێرانەوەیان لێوەرگرتون(٥٢).

لە سەروو هەموو ئەمانەوە تێروانینی موعتەزیلە بۆ بنەمای یەكتاپەرستی تێروانینێكی زۆر بەهێزبووە، بە جوانترین شێواز ئایەتی (لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ) لە بۆچوونەكانیاندا رەنگیداوەتەوە.

هەروەها لە رەتكردنەوەیان بۆ قەدەر و پاڵدانی كارەكان بۆ بەندەكان دوو مەبەستی گەورەیان پێكابوو:

یەكەم: پاكوبێگەرد راگرتنی خودا لە هەر ستەمێك و بەرگریكردن لە بنەمای دادی خوایی .

دووەم: بەرگریكردن لە ئازادی مرۆڤەكان و شیاوێتیان بۆ هەڵگرتنی لێپرسراوێتی.

ئەوە ماوە بڵێین لەوانەیە موعتەزیلەكان لە هەندێك مەسەلەدا كەوتبنە هەڵەوە، لە هەندێك باسیشدا هەست بە زیادەڕۆیی یان كەموكورتیان بكرێت و نەیان پێكابێت، بەڵام ئەوەی بۆ ئێمە گرنگە و سەرساماندەكات رۆحی موعتەزیلەیە، ئەو رۆحەی دەیویست رەخنەگر بێت، ئازادیخوازبێت، داهێنەر بێت، تازەگەر و ریفۆرمخوازبێت، خۆگونجێنەربێت لەگەڵ سەردەمدا، عەقڵانی بێت، ئاین و ئاینداری لە خورافیات پاكبكاتەوە، هەوڵیدەدا بنەمای یەكتاپەرستی بپارێزێت لە چڵك و چەپەڵیەكانی چواندن، بەجەستەكردن، دوالیزم و سیانەیی.

KCCRC
ناوەندی كوردستان بۆ توێژینەوە لە ململانێ و قەیرانەكان

سەرچاوە و پەراوێز

١- الهمداني، القاضي عبدالجبار: شرح الأصول الخمسة، تحقيق: سمير مصطفى رباب، دار احياء التراث العربي، بيروت، ط١، ٢٠٠١، ص١٣١.

٢- الشهرستاني: الملل والنحل، تحقيق: احمد فهمي محمد، دار الكتب العلمية، بيروت، ط٣، ١٩٩٢ ٣٨/١.

٣- نادر، البير نصري: فلسفة المعتزلة، مطبعة دار نشر الثقافة، الإسكندرية، د.ت ٣٧/١. عبدالحميد، عرفان: دراسات في الفرق والعقائد الإسلامية، مطبعة الإرشاد، بغداد، ط١، ١٩٦٧، ل٢٢٣.

٤- الأشعري: مقالات الإسلاميين، تحقيق: محمد محيي الدين عبدالحميد، المكتبة العصرية، بيروت، ١٩٩٠، ٢٤٥/١. الشهرستاني: سەرچاوەی پێشوو،٤٤/١.

٥- بدوي، عبدالرحمن: مذاهب الإسلاميين، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٩٧، ص٢٠٨. النشار: سەرچاوەی پێشوو،٥٥٨/١.

٦- الشهرستاني: الملل والنحل٦٩/١. بدوي، عبدالرحمن: سەرچاوەی پێشوو،ص٣٤٣. عبدالحميد، عرفان: سەرچاوەی پێشوو،ل٢٣٠.

٧- الشهرستاني: سەرچاوەی پێشوو،٦٩/١. عبدالحميد، عرفان: سەرچاوەی پێشوو،ل٢٣٥.

٨- دراسات في الفرق والعقائد الإسلامية، ص٢٣٥.

٩- الهمداني، القاضي عبدالجبار: شرح الأصول الخمسة، ص٣٥٧. المغني في ابواب التوحيد والعدل ، تحقيق: ابراهيم الأبياري، دار الكتب المصرية، القاهرة، د.ت ٣/٨. بدوي، عبدالرحمن: سەرچاوەی پێشوو، ص٤٧٣.

١٠- الهمداني، القاضي عبدالجبار: المغني في ابواب التوحيد والعدل ٨٦/٧. الجشمي، الحاكم: تحكيم العقول في تصحيح الأصول، تحقيق: عبدالسلام بن عباس الوجيه، مؤسسة الإمام زيد بن علي الثقافية، صنعاء، ط٢، ٢٠٠٨،ص١٧٠. نادر، البير نصري: سەرچاوەی پێشوو،١٠٣/١.

١١- شرح الأصول الخمسة، ص٣٦٠. المغني في ابواب التوحيد والعدل ٨٧/٧.

١٢- الجشمي، الحاكم: سەرچاوەی پێشوو،ل٩٢.

١٣ الهمداني، القاضي عبدالجبار: شرح الأصول الخمسة، ص١٥٣.

١٤- الهمداني، القاضي عبدالجبار: شرح الأصول الخمسة، ص١٥١. الجشمي، الحاكم: سەرچاوەی پێشوو، ل٩٢.

١٥- الهمداني، القاضي عبدالجبار: شرح الأصول الخمسة، ص١٥٦.

١٦- الهمداني، القاضي عبدالجبار: شرح الأصول الخمسة، ص١٦٤. الجشمي، الحاكم: سەرچاوەی پێشوو، ل١١٣.

١٧- الهمداني، القاضي عبدالجبار: شرح الأصول الخمسة، ص٥٢٢. عبدالحميد، عرفان: سەرچاوەی پێشوو،ل٢٦١.

١٨- عبدالحميد، عرفان: سەرچاوەی پێشوو، ل٢٦٢.

١٩- عبدالحميد، عرفان: سەرچاوەی پێشوو، ل٢٦٢.

٢٠- الشهرستاني: سەرچاوەی پێشوو،٤١/١.

٢١- جار الله، زهدي: المعتزلة، الأهلية للنشر والتوزيع، بيروت،د.ط،١٩٧٤،ص٩٦.. عبدالحميد، عرفان: سەرچاوەی پێشوو، ل٢٦٢.

٢٢- جار الله، زهدي: سەرچاوەی پێشوو، ل٩٦. عبدالحميد، عرفان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٦٢.

٢٣- الهمداني، القاضي عبدالجبار: شرح الأصول الخمسة، ص٢٢٤. جار الله، زهدي: سەرچاوەی پێشوو، ل٩٦. عبدالحميد، عرفان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٦٢.

٢٤- الهمداني، القاضي عبدالجبار: شرح الأصول الخمسة، ص٢٣١. جار الله، زهدي: سەرچاوەی پێشوو، ل٩٧

٢٥- الهمداني، القاضي عبدالجبار: شرح الأصول الخمسة، ص٢٢٥.

٢٦- الهمداني، القاضي عبدالجبار: فضل الاعتزال وطبقات المعتزلة ومباينتهم لسائر المخالفين،ص٢٣٢. البصري، ابوالحسين: المعتمد في اصول الفقه، تحقيق: محمد حميدالله، دمشق، ١٩٦٥، ٨٦٨/٢. السمرقندي، شمس الدين: الصحائف الإلهية، تحقيق: احمد عبدالرحمن الشريف، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٧ ص٤٦٤. الشهرستاني: الملل والنحل٣٩/١. نادر، البير نصري: سەرچاوەی پێشوو،٣٩/٢.

٢٧- الشهرستاني: الملل والنحل ٣٩/١. الجشمي، الحاكم: سەرچاوەی پێشوو، ل١١٥. جار الله، زهدي: سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٢.

٢٨- جار الله، زهدي: سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٢.

٢٩- سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٣.

٣٠- الجشمي، الحاكم: سەرچاوەی پێشوو، ل١٨٠. جار الله، زهدي: سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٣.

٣١- الشهرسئاني: سەرچاوەی پێشوو، ٦٨/١. جار الله، زهدي: سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٤.

٣٢- جار الله، زهدي: سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٤.

٣٣- سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٤.

٣٤- سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٥.

٣٥- سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٥.

٣٦- سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٥.

٣٧- سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٦.

٣٨- سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٦.

٣٩- الشهرسئاني: سەرچاوەی پێشوو، ٥٠/١. نادر، البير نصري: سەرچاوەی پێشوو، ١٥٠/١.

٤٠- الشهرسئاني: سەرچاوەی پێشوو، ٥٠/١. نادر، البير نصري: سەرچاوەی پێشوو، ١٠٩/١.

٤١- الهمداني، القاضي عبدالجبار: المغني في ابواب التوحيد والعدل، تحقيق: ابوالعلا عفيفي،٣/٩١٣. الشهرسئاني: سەرچاوەی پێشوو، ٦٨/١.

٤٢- الأشعري: سەرچاوەی پێشوو، ٩٧/٢. النشار: نشاة الفكر الفلسفي في الإسلام، دار السلام، القاهرة، ط١، ٢٠٠٨/١، ٥٥٧. نادر، البير نصري: سەرچاوەی پێشوو، ٢٢٠/١. تركي، ابراهيم محمد: السببية عند اقاضي عبدالجبار، دار الوفاء، الإسكندرية، ط١، ٢٠٠٤، ص٤٦.

٤٣- الأشعري: سەرچاوەی پێشوو، ١٢٢/٢، ١٢٥، ١٢٨. الهمداني، القاضي عبدالجبار: المغني في ابواب التوحيد والعدل، تحقيق: محمود محمد قاسم، ٢٢٦/١٥. الشهرستاني: سەرچاوەی پێشوو، ٥٢/١، ٧١. تركي، ابراهيم محمد: سەرچاوەی پێشوو، ل٧٣.

٤٤- الهمداني، القاضي عبدالجبار: فضل الاعتزال وطبقات المعتزلة ومباينتهم لسائر المخالفين، مطبوع مع رسالنين للبلخي والحاكم الجشمي باسم (فضل الاعتزال وطبقات المعتزلة) تحقيق : فؤاد سيد، الدار التونسية، ص١٣٩.

٤٥- الهمداني، القاضي عبدالجبار: المغني في ابواب التوحيد والعدل، ٢٨/٨٧. البصري، ابوالحسين: سەرچاوەی پێشوو، ٥٧٠/٢...

٤٦- الأشعري: سەرچاوەی پێشوو، ١٤٢/٢. الهمداني، القاضي عبدالجبار: فضل الاعتزال، ص١٤٢. الشهرسئاني: سەرچاوەی پێشوو،٥٠/١.

٤٧- الراوي، عبدالستار: ثورة العقل دراسة فلسفية في فكر معتزلة بغداد، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ط٢، ١٩٨٦،ص٨٣، ٩٥.

٤٨- سەرچاوەی پێشوو، ل٩٥.

٤٩- سەرچاوەی پێشوو، ل٩٥.

٥٠- سەرچاوەی پێشوو، ل٩٥...

٥١- الخياط: الانتصار والرد على ابن الراوندي الملحد، تحقيق: نيبرج، الدار العربية للكتاب، القاهرة، ط١، ١٣٤٤ه،ص١٧.

٥٢- جارالله، زهدي: سەرچاوەی پێشوو، ل٢٤٤.

KCCRC
ناوەندی کوردستان بۆ توێژینەوە لە ململانێ و قەیرانەکان

KCCRC

Kurdistan conflict and Crisis Research Center

دەربارە

ناوەندی کوردستان بۆ توێژینەوە لە ململانێ و قەیرانەکان ناوەندێکی قازانج نەویستی سەربەخۆیە، کاردەکات بۆ ئەنجامدان و پشتگیریکردن و هاندانی توێژینەوەو پێشکەشکردنی بە ڕای گشتی، هەروەها وەرگێڕانی کتێب و نوێترین توێژینەوە جیهانییەکان بۆ سەر زمانی کوردی و دەوڵەمەندکردنی لیتریچەی کوردی لەبوارەکانی سیاسەت و دیراساتی ئایندە، بە مەبەستی دۆزینەوەی چارەسەر بۆ گرفتە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئەمنییەکان، ئاگادارکردنەوەی دەستەبژێری سیاسیی کورد لەو هەڕەشانەی کە ڕووبەڕووی کوردستان و ناوچەکە دەبنەوە.

Political Studies PS

Terrorism & Security Studies TSS

Islamic Studies IS